

of non-Romans, they did not set them into compartments of separate ethnicities.”), Gruen’s exploration is very harshly limited by this precondition. In terms of Roman discriminatory speech about foreign groups, it hardly matters whether they used “compartments of separate ethnicities” or not. In short, Gruen’s overall conclusions are crucially circumscribed by his selection of case studies and should not be seen to represent a balanced basis for a broader set of claims about the role of ‘ethnicity’ in ancient meaning-making.

Antti Lampinen
Nordic Library at Athens

Inscriptiones Graecae. Consilio et auctoritate Academiae Scientiarum Berolinensis et Brandenburgensis editae. Vol. X : Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae. Pars 2: Inscriptiones Macedoniae. Fasc. 1: Inscriptiones Thessalonicae et viciniae. Suppl. 2: Addenda, indices, tabulae. Ediderunt DESPOINA PAPA-KONSTANTINOY-DIAMANTOYROU – ELENA MARTÍN GONZÁLEZ – KLAUS HALLOF. De Gruyter, Berlin – Boston 2021. ISBN 978-3-11-071236-0. I–XI, 555–808 pp. EUR 350.

Inter *Inscriptiones Graecas* editas ab Academia Scientiarum Berolinensi et Brandenburgensi titulos Thessalonicensis ediderunt a. 1972 C. Edson in voluminis X partis II fasciculo I et deinde a. 2017 P. M. Nigdelis in eiusdem fasciculi supplemento I (de quo dixi *Arctos* 51 [2017] 239–241). Hoc supplementum secundum, quod rerum epigraphicarum studiosis erit utilissimum, constat ex partibus duabus, scilicet ex addendis ad titulos propositos in fasciculo I et ex indicibus copiosissimis pertinentibus ad titulos tam Edsonianos quam Nigdelianos, id est ad titulos n. 1–1673. In fine operis sunt imagines photographicae aut delineatae (vel sim.) titulorum a. 1972 editorum; editio enim Edsoniana paucis tantum imaginibus est illustrata. Ceterum v. quae de hoc supplemento in universum scripserunt iidem Martín González et Hallof, *Tekmeria* 15 (2019–20) 227–248.

Quod ad addenda in hoc volumine proposita attinet, notandum est in iis memorari non solum – praeter lectiones vel interpretationes novas – libros ad titulos singulares pertinentes novos, sed nonnumquam etiam libros quosdam ante a. 1972 editos sed in editione Edsoniana nescio qua de causa omissos (e.g. 103, 105, 147, 171, 192, 199, 200, 515, 572, 593, 679, 1018). Ad quosdam titulos addenda non proponuntur (e.g. 339–342, 344–345, 347–349) aut non refertur nisi ad imagines photographicas (e.g. 687, 689, 693). Contra ad titulos quosdam laudantur non tantum addenda sed etiam ipsa tituli verba, in iisdem addendis correctae (e.g. 22, 26, 259, 261, 589 [“Tit. denuo repertus”], 674, 779, 793, 797, 804; cf. Á. Martínez Fernández, *Minerva* 36 [2023] 260). De aetate, cui tituli singuli sint attribuendi, in addendis raro disputatur (at vide e.g. 148, 351, 430, 442, 522, 525, 545, 559, 571, 572); ita apparet auctores huius voluminis de aetate titulorum cum Edsonio plerumque consentire.

Spatium mihi non sufficeret, si omnes emendationes in addendis propositas enumerare vellem; hae correctiones tamen mihi videntur notabiliores: **58**: bene ad titulum monetur nomen Λουκίολος non esse corrigendum. **80**: pro Σίγνιος lege Σιγνίνος (nomen ductum ex Signia, oppido in Latio sito). **110**: pro Ὀκελλιανή lege Ὀκελλίνα. **137**: verba ὑπὲρ τῆς (imperatoris Pii) σωτηριάς καὶ [τύχης καὶ δια]μονῆς bene corriguntur in ὑπὲρ τῆς ... σωτηριάς καὶ [αἰωνίας δια]μονῆς. **180**: pro Ἡλιοδώραν ... ἔκγονον lege ἐκγόνην, ita ut appareat scriptorem tituli non esse usum vocabulo ἔγγονος ut vocabulo etiam feminini sexus. **269** (v. iam *Tekmeria* 15 [2019–20] p. 238): litterae incertae post Κορνηλία iam leguntur Ἰουκοῦνδη τῇ πατρῶ[νίσει]. **319**: pro Σεττία lege Σεξτία. **382**: pro Λικετία lege Δικετία (nomen alioqui ignotum). **452**: pro Παπία Πρεσβυτέρω lege Παπία πρεσβυτέρω; apparet M. Cassium Severum *seniorem* habuisse etiam cognomen *Papias*. **791**: pro Μαρτυρίου στρ[ατιώ]τη Λατιανοῦ lege Μαρτυρίου στρατηλατιανοῦ (vocabulum ductum de στρατηλάτης, i.e. *dux*); significatur “miles subpositus duci” (versio proposita in commentario). Saepius corrigitur locus accentus, v. e.g. 208, 217, 492, 502, 542, 544, 686, 805.

In quibusdam addendis mihi videtur posse addi vel mutari vel corrigi quaedam. Nota e.g. haec: **21**: fragm. abc, v. 5: e.g. [--- *gratias agJere volen[tes] ---*]. **89**: Καικιλία Πῶλλα Σαράπιδι eqs.: mihi certe veri non videtur simile significari duas eiusdem dominae libertas; potius cogitaverim de littera *iota* “parasitica”, ut in titulo 686 legimus ζῶσαι pro ζῶσα, ita ut intelligenda sit femina una sola Καικιλία Πῶλλα. **103**: cum mulier nomine Cerrenia (ita scripserim pro *Cerinnius*) posuit non hunc titulum sed qui sequitur, observatio de “*Cerinniis*” videtur pertinere ad titulum 104. **133**: Εἰουλέιος videtur esse scriptum aut pro Ἰούλιος aut pro Ἡιολήιος (*Heioleius/Heiuleius*), quod nomen reperitur in insula Coe. **142**: de Licin(n)io Rufino iuris consulto celebri non refertur nisi ad commentarium ad *I. Beroia* (1998) 101. At potuerunt addi e.g. quae scripserunt F. Millar, *Government, Society, & Culture in the Roman Empire*, Chapel Hill 2004, 435–464, et P. Herrmann, *Kleinasien im Spiegel epigraphischer Zeugnisse*, Berlin – Boston 2016, 185–198 (etiam aliis quibusdam locis potuerunt laudari opera quaedam tractantia res Romanas in universum, e.g. *Prosopographia m(ilitiarum) e(questrium)* M 49 ad n. **146**). **218**: cum nomen *Aupronius* alibi nusquam inveniatur, videndum, num Αὐπρωνίαν sit inscriptum errore pro Αὐτρωνίαν, praesertim cum Autronii in titulis Thessalonicensibus memorentur (nn. 226, 1354). **241**: nescio an pro nomine Τάκιος (A I, v. 9 et 35) quod alibi non memoratur possit cogitari de lectione [Προ]τάκιος, quod nomen legitur in titulo n. 244 et etiam ex aliis titulis notum est. **262**: fortasse [Πωμε]ντείνωΨούφω; nomen gentilicium *Pomentinus* in Macedonia notum est Dyrrachii (*I. Albanien* 56 et 157; *AE* 2011, 1181). **371** et **372**: Νέος cum sit praenomen huius Numisii (cf. Cn. Numisios *CIL* VI 13344; 23123; XI 7756; alibi), i.e. Ναῖος (= Γναῖος; cf. librum meum *Die römischen Vornamen*, Helsinki 1987, 29sq.), melius erat notari accentu circumflexo (cf. n. 819, B 1). Praeterea praenomen hoc in indice p. 712 inter Gnaeos desideratur. **385**: de genitivo *Flaviaes* cf. *Seiaes* n. 701 et in universum e.g. J. N. Adams, *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge 2003, 473, 479–483.

599: de Ἀδριανῆς = Ἄδριανῆς (ut vidit Nigdelis) cf. viam Ἀδριανού Athenis, quae nonnumquam dicitur Ἀδριανού. 661, titulus veterani, *qui militav(it) in praetorio in c(o)horte prima*: ad titulum male laudatur C. vom Brocke, *Thessaloniki – Stadt des Kassander und Gemeinde des Paulus*, Tübingen 2001, 84 adn. 57, qui putat agi de praetorio quodam extra Thessalonicam (“ein auswärtiges Prätorium”). At *militare in praetorio* significat militare Romae inter praetorianos (ut legimus in diplomatibus militaribus – e.g. *CIL XVI 95, 98* – datis praetorianis honesta missione missis (*milites*) *qui in praetorio meo* [loquitur ipse imperator] *militaverunt*; cf. e.g. *CIL VI 210, 2617*; III 11095). Praetorianus Romae olim fuerat etiam veteranus in titulo n. 705 memoratus, qui dicit se militavisse ἐν πραιτωρίῳ (etiam de hoc titulo errat vom Brocke, p. 83sq. adn. 57). 666: pro “liberi imperatorii” lege liberti imperatorii. 855 Ματ[ε]ία Κουίντα: Ματ[ε]ία (cur non Ματ[τ]ία?) sine dubio non est nomen quoddam Thracicum sed nomen gentile Romanum *Matia/Mattia* (de forma Ματεία, si ita olim inscriptum erat, cf. Αἴλειος in titulis nn. 406 et 531, Καμέρειος 1248). Mattii reperiuntur Parii (*I. Parion* 56) et ut videtur etiam Amphipoli (*SEG 39, 571*). 914: nescio an possit cogitari de lectione T. Γεγάνιος T. υἱός (cf. Geganios in titulis 495 et 980). 920: Ἄμπιανός cur intellegi debeat Ἄππιανός, ut voluit Mihailov, non video; Ἄμπιανός derivatum est de nomine Latino *Ampius*, quod reperitur Amphipoli (*SEG 48, 716 ter*; de gentilicis in -ιανός derivatis de nominibus finientibus in *-ius v. Arctos 18 [1984] 97–104*).

Ut supra iam scripsi, indices plus centum paginarum, quos composuit K. Hallof praeter grammaticum, qui debetur Jacobo Curbera, sunt copiosissimi et utilissimi. Inter indices reperitur etiam index verborum Latinorum, id est verborum quae in titulis Latine scriptis leguntur (p. 789–791); in huius indicis fine enumerantur verba Latina quae leguntur in titulis Graecis (e.g. διάριον, βενεφικίαριος, βικάριος etc.). Ita *verba* Latina in titulis Thessalonicenses obvia facile invenientur. At quod ad *nomina* Latina attinet, quae reperiuntur in titulis cum Graecis tum Latinis, ea omnia reperiuntur in indice virorum et mulierum (I, p. 705–738) ita, ut nomina Latine scripta memorentur eo loco, ubi eadem nomina Graece scripta aut enumerantur aut enumerarentur, si in titulis Graecis apparerent. Ita, cum e.g. *Quietus* saepius reddatur Graece Κυῆτος, *Valerius* Οὐαλέριος, homines nomine *Quietus* reperiuntur sub littera *kappa*, *Valerii* sub littera *omicron*, ubi reperiuntur etiam omnes Βαλέριοι. Sed de quibusdam nominibus potest ambigi, quibusnam locis sint inserenda in laterculo facto secundum ordinem alphabeticum Graecum. Ut duo exempla proponam, Thessalonicae memorantur homines qui habent nomina Μεινάτιος et Μονδίκιος; haec nomina in indice reperiuntur ita, ut Μεινάτιος sit positum inter nomina Μεγίστη et Μεινία (p. 725), Μονδίκιος inter Μοῦ- et Μοῦταῦ-. At cum haec nomina Latine scribantur *Minatius* et *Mundicius* et Graece etiam Μινάτιος (*ID 1520*) et Μουνδίκιος (ita saepius fit Athenis et alibi), sequitur ut haec nomina ab iis, qui Μινάτιος et Μουνδίκιος Thessalonicenses quaerunt, non ita facile inveniantur. Similes difficultates illustrantur etiam e.g. nomine Βύσιος. Suntne Latine Biesii aut Viesii? Hic ita factum est, ut Βύσιος Φήλιξ (n. 58) positus sit sub littera *beta* (p. 711), Κόνιτος Βύσιος Ἄνθος (n. 1210) sub littera *omicron*

(p. 728). Haec omnia considerans proposuerim, ut futuris *Inscriptionum Graecarum* voluminibus, praesertim iis, in quibus nomina Latina abundant, addatur laterculus nominum Latinorum litteris Latinis scriptus, in quo referatur ad formas eorundem nominum Graece scriptorum, ut e.g. “*Valerius*: v. Οὐαλέριος”.

Ad accentus nominum Latinorum Graece scriptorum quod pertinet, in nominibus finientibus in *-vius* ut *Flavius Fulvius*, quae Graece redduntur aut ΦΛΑΟΥΙΟΣ ΦΟΥΛΟΥΙΟΣ aut ΦΛΑΒΙΟΣ ΦΟΥΛΒΙΟΣ, mihi certe videtur accentum semper esse ponendum in eadem syllaba, ideoque ipse scripserim semper cum Φλάβιος Φούλβιος tum Φλάουιος Φούλουιος; nam litteris <ou> indicatur non vocalis sed consonans. Contra hic recte factum est, cum nomina finientia in *-eios*, sed Latine finientia in *-ius* (ut supra Αἰλεις) accentum habeant in syllaba quae praecedit suffixum (e.g. Ὀμβρειος = *Umbrius*), cum nomina finientia in *-eios*, Latine *-eius* (*-ēios*) accentum habeant supra litteram *epsilon* (e.g. Φοντέιος = *Fonteius*; paulo aliter Ἀπουλέιος p. 708). Extra Thessalonicam tamen haec nomina saepius scribuntur cum *eta* (e.g. Πομπήιος).

At ut iam finem faciam huic censurae, concludendum mihi videtur esse hoc, agi de libro magnifico, utilissimo non tantum investigatoribus rerum Thessalonicensium sed etiam studiosis titulorum Graecorum in universum. Scriptoris huius libri non possum non gratulari.

Olli Salomies
Universitas Helsingiensis

JONAS LEIPZIGER: *Lesepraktiken im antiken Judentum: Rezeptionsakte, Materialität und Schriftgebrauch*. De Gruyter, Berlin – Boston 2021. ISBN 978-3-11-073762-2; ISBN (e-book) 978-3-11-073276-4. XVI, 482 pp. EUR 99.95.

Jonas Leipziger's monograph concentrates on one major issue, which leads to another equally major one. The first issue concerns the uses of texts, some of which would later form the Bible, and their oral forms. This leads to a discussion of the nature of Judaism, and the interaction between text and culture. As he rightly understands, the two depend on each other, and this greatly adds to the depth of his analysis. The status and influence of rabbis also receives considerable attention, the scarcity of rabbis, Leipziger argues, having a marked impact on reading practices in the Western Diaspora. Leipziger describes the aim of the work as providing the broadest possible picture of Jewish reading practices in Antiquity, and he indeed succeeds in doing so. Leipziger's main talking points include what was the authority of the texts, how were they transmitted and what kind of temporal and spatial variation can be traced. The question of languages is also covered.